

ETT BEVARAT EXEMPEL PÅ "ÄLVKVARN", SOM FLYTTATS FRÅN SPÅNGA SOCKEN I UPPLAND TILL SKANSEN. HÄR SES ETT 70-TAL AV MÄNNISKOHAND GJORDA GROPAR, I VILKA MAN OFFRAT.

SKRÖMT

I våra skogar finns många intressanta spår, ur vilka vi kan läsa ut, hur man levde i gången tid.

Men de kan vara svåra att hitta. Det gäller därför att se sig noga omkring i skogen, till det manar oss Alf Henriksson i sin dikt *Märken*, ty spåren uppmärksammas bara av "dem som har ögon för dem".

*Dagarna flyger och far,
Våra dagar är korta och få.
Men spåren av odling blir kvar
i skogarnas botten ändå.*

*Mödorna, striderna, brotten,
hemmen och vägarna hem,
har satt märken i skogarnas botten
för dem som har ögon för dem.*

*Skogarnas tidlösa sus
sopar aldrig igen våra spår.
Men var håller minnena hus?
Åren och tiderna går.*

ÄLVKVARNAR, OFFERKAST OCH TRÄD

Det finns många olika fornlämningar, sådana som visar hur man har bott, vilka redskap man har använt, hur man fångat djur eller hur människor gravsatts – för att bara nämna några. Vissa kulturminnen i skogen berättar också om folklig tro, t.ex. älvkvarnar. De kallas också för skålgropar och man finner dem på hällar, på jordfasta block och i lösa stenar. De brukar dateras till bronsåldern och till järnåldern och har sannolikt tillkommit och använts för en primitiv kult. I dessa gropar offrade man långt fram i tiden till älvorna. Det gällde nämligen att hålla sig väl med dessa farliga väsen. De kunde sätta hudsjukdomar på människorna, älvablåst, som yttrar sig i utslag eller irritation. Hade man drabbats, berodde det kanske på, att man gått över älvringar eller häxringar, som de också heter. Där trodde man, att älvor-

na dansade. I verkligheten kan det vara fråga om sämre gräsväxt, orsakad av svampar, som växer i ring eller kan de ha uppstått, då rådjur cirklade runt under brunsttiden. Hudsjukdomen är en slags hämnd från älvorna och för att bli av med obehaget, smorde man älvkvarnen med talg, flott eller ister och offrade däri nålar, mynt och andra småsaker, helst ärvt silver..

Offerkast ligger ofta utmed skogsstigar och vägar. De består av mindre stenar eller träpinnar, som förbipasserande kastar dit. De har enligt traditionen anlagts, där någon mött ond, bråd död. Genom att lägga en sten eller pinne på högen, undgår man att skadas själv eller slipper man möta den dödes vålnad. Ibland förekommer uppfattningen, att ju större sten eller träpinne man kastar, desto längre sträcka kan man färdas, utan att bli trött eller skada sig.

Ett par mil söder om Kristinehamn finns ett offerkast vid den gamla landsvägen. Där rånmördades bonden Måns Larsson 1710. När man idag passerar en sådan plats, är det inte ovanligt, att man fortsätter traditionen och – för säkerhets skull – kastar en pinne på högen!

Träd har i alla tider satt vår fantasi i rörelse, samtidigt som de ingjutit vördnad och respekt. De har därför haft en viktig plats i folktro och folkmedicin. Speciellt har det varit träd, som har sett ovanliga ut och därför dragit till sig folktron. Vi lägger alltid märke till det ovanliga omkring oss och kring detta utkristalliserar sig en speciell tro. Förr satte man bort sin tandvärk och sina bölder i träd. Man petade med en trästicka eller en spik i tanden eller i bölden, så att blod eller var fastnade, sedan slog man in eller gömde föremålet på nordsidan av trädet, som helst skulle växa vid en väggkorsning och som var iögonfallande genom att det var egendomligt vuxet. Den som till äventyrs gav sig till att hugga ner ett tandvärksträd, fick all den tandvärk, som var bortsatt i trädet! Alltså fick träden ruttna ner och försvinna i egen takt.

Genom självvuxna håligheter i träd eller genom hål under en rot, drogs barn, som förr hade engelska sjukan, även benämnd riset eller ältan. Detta kallades att "smöja", vilket betyder "att

HÄR SMÖJAS ETT BARN MOT "SÖGET", SOM ENGELSKA SJUKAN KALLADES I VÄRMLAND. (FOTO: NORDISKA MUSEET)

dra igenom" och metoden har använts i Sverige långt fram på 1930-talet. Man trodde, att sjukdomen skulle skavas av den sjuke, då han smöjades.

RÄDSLOR FÖR NATUREN FÖRR I TIDEN

När vi tittar in i skogen för att se, vilka väsen man trodde fanns där, måste vi också se på människors inställning till omgivningen förr. Svensken anses ha en stark kärlek till naturen och svenskens naturdyrkan är ett kärt tema för utländska observatörer.

Och visst bekräftas stereotypen av våra egna svenska bilder: söndagsutflykten med kaffetermos och korvsmörgås i en skogsbacke, pimpelfisket på isen eller jaktlaget samlat kring brasan i älgskogen! Tänk på odlarglädjen i kolonilotten och radhusträd-

gården och inte minst vid sommarstugan! Ja, naturkärleken ligger ordentligt förankrad i den svenska verkligheten och man säger, att det är vår sena urbanisering och industrialisering som gjort, att vi står närmare naturen och livet på landet än många andra västerlänningar.

Men det har inte alltid varit så. Det är en ganska allmän uppfattning, att allmogemänniskan kände sig hotad och skrämdd av den omgivande naturen. Den var magiskt laddad och befolkad av övernaturliga väsen, vättar, gastar, troll och skogsrå. Tron på skrömt präglade i hög grad människornas dagliga liv och deras sätt att umgås med naturen.

Detta innebar, att naturupplevelsena i estetisk mening mer eller mindre blockerades förr. Jag vill gärna citera idé- och lär-

SÅ HÄR FRAMSTÄLLS SKOGSRÅET AV EINAR NORELIUS.

domshistorikern Karin Johannisson, som i en uppsats, betitlad *Det sköna i det vilda*, bl a säger följande om 1600-talets Sverige:

Naturen hade i rent kvantitativ bemärkelse ett överväldigande övertag. Ytorna av skog var oöverskådligt stora, även om bergsbrukets virkesbehov i kombination med flitigt svedjebbruk vid denna tid började tära hårt på skogsbeståndet. Relaterad till senare tid var arealen vildmark enorm, byarna var spridda med stora mellanrum, gårdarna i gengäld sammangyttrade i täta bygemenskaper, vars råmärken klart markerade gränserna mellan vildmark och odlingsmark. Den natur, som befann sig utanför odlingsmarken uppfattades i första hand som hotfull och farlig; där härskade enligt folksägnerna dunkla krafter och magiska väsen, dessutom rovdjur, stråtrövare och fredlösa. Vägarna var få och usla, att ge sig ut på dem var en vanskelig färd genom hotfullt ingenmansland, där rädslor och den koncentration, som själva framkomligheten krävde, skymde en positiv naturupplevelse. Detta av hot och skräck präglade förhållande till vildmarken gestaltas mycket tydligt genom hela den svenska folkvisetraditionen.

Uppteckningsmaterial bekräftar, att dessa rädslor också fanns i 1800-talets bondesamhälle. Åtskilliga berättelser handlar om hur folk råkat illa ut, när de befunnit sig ensamma i skog och mark. Det gällde hela tiden, att vara på sin vakt mot omgivningen, när man skulle jaga eller fiska, framförallt i främmande trakter.

Frukta för olika slags övernaturliga väsen delades således av många. Man kände till deras utseende och kynne och visste t ex att näcken kunde dyka upp ur vattnet, att trollen bodde i bergen och att skogsrået visade sig i skogen. Näcken var farligare för kvinnor, skogsrået var farligare för män, allt detta visste man om, det ingick i den kollektiva folktron, i människans referensram.

Skogen var alltså befolkad av mycket skrömt. I Värmland är det skogsrået, som dominerar, varför jag nu endast tar upp detta väsen. Här i vårt landskap fanns mycket skog, där män arbetade och övernattade i skogskojor och var borta länge hemifrån. De tänkte på kvinnor, hade drömmar, illusioner och kanske hallucinationer och tyckte sig se skogsrået, som var vacker att betrakta. Framifrån såg man inte hennes svans! Ett av hennes stora intressen var att förföra män. I äldre domböcker och andra rättegångshandlingar lämnas påtagliga bevis för att de kvinnliga naturväsendenas erotiska lockelse uppfattats som en realitet. Många har anklagats och i flera fall dömts till döden för sexuellt umgänge med ett naturväsen!

Vid sidan av detta hör föreställningarna mest samman med jakt, kolning och tjärbränning. Skogsrået ger eller tar ifrån jägaren jaktlycka och hon väcker kolaren, när milan fattat eld. Så här berättas om en klok kolare i en sägen från Nordmark:

En kolare låg i skogen och brände tjära. En kväll koka han beck. Han stod och rörde med en slev i grytan. Råa kom och ställde sig i kojddörren och gapa över hela dörröppningen. "Har du sett större gap?" fråga hon kolaren. "Har du känt hetare mat?" sa han och slängde en slev kokhett beck i gapet på henne. Då sprang hon och hosta så granbarren föll av träden i skogen.

Till övriga drag, som har format bilden av skogsråets verksamhet, hör alla de missöden, som man kunde råka ut för i skogen: att gå vilse, att ha synvillor eller att bomma, när man sköt. Hon har därför kommit att framstå som ett väsen, som gärna ställer till med spratt och i en del gälla fågelläten har man tyckt sig höra hennes hänfulla skratt.

Gustaf Fröding har gjort en mästertolkning av detta väsen i sin dikt *Skogsrån*. Hon håller till i Gunnerudsskogen och beskrivs som "älskogsaktig och manfolksgalen". Vickbomspojken från Niklasdalen "han såg henne själv en kväll på vägen till Anna i Fjäll". Enligt folktron var det ju farligt att möta övernaturliga väsen, det hörde vi tidigare i sägnen om pojken, som dansade med älvorna. Att bära stål på sig var det bästa skyddet i gången tid mot allt ont och helst skulle man sova en natt, innan man berättade för någon, att man råkat ut för något övernaturligt. Fröding beskriver i sista strofen av sin dikt, helt enligt den gällande folktron, vilka följder mötet med skogsrået kunde resultera i:

*Och Vickbomspojken från Niklasdalen
blev vettskrämd, veckvill och månadsgalen
och går ännu som en fant,
så nog kan en se det är sant.*

Britt-Marie Insulander är fil.lic. i folklivsforskning och driver numera den egna firman SagaSägenSed.

BRITT-MARIE INSULANDER